

धुन्धकारीको अवसान कथामा लैङ्गिकता अनिल अधिकारी*

नेपाली विभाग, महेन्द्र मोरङ आदर्श बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, विराटनगर ।

* ईमेल: aniladhikaribhojpur@gmail.com

अध्ययनसार

प्रस्तुत अध्ययनमा कथाकार इस्मालीद्वारा लिखित धुन्धकारीको अवसान कथाको लैङ्गिक अध्ययन गरिएको छ । कथाको विश्लेषणका लागि पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक सम्बन्ध, लैङ्गिक विभेद, नारीवादी दृष्टिकोण र लैङ्गिक प्रतिरोधजस्ता प्रतिमानलाई आधार बनाइएको छ । यस अध्ययनको पूर्णताका लागि सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गतको लैङ्गिकतालाई सैद्धान्तिक अवधारणाका रूपमा उपयोग गरिएको छ । मूल समस्या र शोधप्रश्नको समाधानका लागि पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा समाजमा आतङ्क फैलाई समाजलाई क्रीडास्थल बनाएका उच्चवर्गले निम्नवर्गमाथि वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा गर्ने शोषण र विभेदका घटना, वर्गीय र लैङ्गिक रूपमा भएको प्रतिकारले परास्त भएको उच्चवर्गको मानसिकता र व्यवहार प्रस्तुत भएको छ । सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा आर्थिक हैसियतकै कारण नारीले सामन्तको वासनापूर्तिको साधन बन्नुपर्ने, नारीलाई बलात्कार गर्ने, कटुने, पिट्ने, मरणसन् तूल्याउने जस्ता गतिविधिका विरुद्धमा सशक्त नारी प्रतिकार भएको यस कथामा समाजमा विद्यमान लैङ्गिक शोषण, विभेद, नारीवादी दृष्टिकोण र लैङ्गिक प्रतिरोधको स्थिति प्रभावकारी रूपमा संयोजन भएको छ । नारीलाई भोग्याका रूपमा हेर्ने पितृसत्तात्मक सामन्तवादी दृष्टिकोणका कारण विभेदमा परेकी माइली घर्तिनी र उसका छोरीलाई लैङ्गिक हिंसाका दृष्टिकोणबाट हेर्ने स्थिति होस् अथवा सामाजिक शोषणका विरुद्ध आवाज उठाउने गुलाम रायकी छोरीमाथि भएको बलात्कार तथा नारी समुदायमाथि भएको विभेदका विरुद्धमा एकल प्रतिरोध गर्ने बुलकियामाथि भएको भौतिक आक्रमणको घटनाको प्रस्तुतिले पितृसत्तात्मक समाजले नारीप्रति हेर्ने दृष्टिकोण र त्यसका विरुद्ध सशक्त प्रतिकार भएको कथाका स्थानमा उभ्याएको छ । कथामा पितृसत्ताका कारण वञ्चितकरणमा परेका नारी समुदायको प्रतिकारको सहयोगी बनेर आएको पुरुषसमूहको सामूहिक प्रतिकारको अन्त्यमा पितृसत्ताप्रद लैङ्गिक विभेदको अन्त्य भई समतामूलक समाज निर्माण हुन लागेको सङ्क्रमणकालीन अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको निष्कर्षमा निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: पितृसत्ता, सामन्तवाद, लैङ्गिक विभेद, नारीवाद, प्रतिरोध ।

१. विषयपरिचय

लैङ्गिकता राजनीतिक विषय भए पनि यसको प्रयोग सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत समालोचना पद्धतिका रूपमा यसले आफ्नो स्थान बनाएको छ । यसले साहित्यिक पाठमा लेखकले निर्माण गरेका भाष्यका आधारमा लैङ्गिक प्रश्नसँग जोडिएका विषयलाई पहिचान गरी प्रकाशमा ल्याउने कार्य गर्दछ । मूलभूत रूपमा साहित्यिक सृजनामा अभिव्यक्त भाषिक निर्मितिका आधारमा यसको अध्ययन गर्ने परम्परा रहेको छ । यसका साहित्यिक पाठको विश्लेषण गर्ने विभिन्न प्रतिमानहरू रहेका छन् जसमध्ये पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, सत्तासम्बन्ध, विभेद, नारीवाद, प्रभुत्व र प्रतिरोध लगायत विविध प्रतिमान रहेका छन् । उपर्युक्त प्रतिमानका आधारमा स्रष्टाले सृजनाका क्रममा निर्माण गरेको भाष्यका आधारमा पाठमा अवशिष्ट लैङ्गिकताको खोजी गरिन्छ । प्रगतिवादी विचारधाराका कथाकार इस्मालीका [१] कथा सांस्कृतिक अध्ययनका दृष्टिले अध्ययनीय सामग्री रहेका छन् । भन्ज्याङ पत्रिकामा *ऋणको थिचो* (२०३१) कथा प्रकाशन गरी लेखन क्षेत्रमा प्रवेश गरेका यिनका *माछो माछो भ्यागुतो* (२०५२), *घाम घामजस्तो छैन* (२०५८), *काट जर्किन डी* (२०६४) र *इस्मालीका प्रतिनिधि कथाहरू* (२०६८) कथासङ्ग्रहका अतिरिक्त विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर कथाहरू प्रकाशित रहेका छन् ।

इस्मालीका कथामा तराई क्षेत्रको ग्रामीण समाजमा रहेका सीमान्त वर्गको प्रभावकारी चित्रण पाइन्छ भने जाति, वर्ग र लिङ्गका आधारमा हुने शोषण, दमन र विभेदका घटनाले यथोचित स्थान पाएका छन् [१] । यिनका कथा लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गतका अधिकतर प्रतिमानका आधारमा अध्ययनीय रहेका छन् । इस्मालीका कथा र कथाकारिताका विषयमा स्वतन्त्र र शोधमूलक अध्ययन/अनुसन्धान पर्याप्त मात्रामा भएका छन् । यिनको व्यक्तित्व, कृतित्व, कथा प्रवृत्ति र कथालेखनको क्षेत्रका बारेमा भएका अध्ययन/अनुसन्धानका अतिरिक्त सांस्कृतिक अध्ययन पनि भएको छ । सुवेदी [२] ले समाजको भ्रष्ट आचरणमा डुबेको यथार्थलाई प्रस्तुत गर्ने र मानव समाज सुधारका विम्ब प्रस्तुत गर्ने सशक्त कथाकारका रूपमा यिनको कथाकार व्यक्तित्वलाई चित्रण गरेका छन् । कथाकारको व्यक्तित्वकेन्द्री यस अध्ययनले नेपाली समाजमा रहेको असमान संरचना, विभेदलाई र नेपालीको अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ । यस पूर्वकार्यका आधारमा यस कथाको लैङ्गिक अध्ययनका लागि रिक्तता र मार्गनिर्देशन गरेको छ । बलम्पाकी [३] ले तराईका विविध खाले समस्या तथा विभिन्न आन्दोलनहरू र त्यहाँका द्वन्द्व र सङ्घर्षलाई कथावस्तु बनाई कथा रचना गर्ने कथाकारका रूपमा इस्मालीलाई चिनाएका छन् । कथाकारको कथाप्रवृत्तिपरक यस अध्ययनमा चर्चा गरिएको विषयले इस्मालीका कथा सांस्कृतिक अध्ययनका लागि उर्वर सामग्री रहेको विषयतर्फ सङ्केत गरेको छ भने यस अध्ययनका सन्दर्भमा रिक्तता पुष्टि गरेको छ । पौडेल [४] ले पञ्चायतकालीन भ्रष्टता, पञ्चहरूको षडयन्त्र र उत्पीडनकारी चरित्र, प्रहरी प्रशासनको उत्पीडन, चुनावका नाममा देखिने वितण्डा प्रवृत्तिको भण्डाफोर र बेरोजगारी समस्याग्रस्त समाजको चित्रण इस्मालीका कथाको सार हो भनेका छन् । इस्मालीका कथाको विचारपक्षीय यस अध्ययनले उनका कथामा रहेको राजनीतिक पक्षको वास्तविकतामाथि प्रकाश पाउँदा तिनको सांस्कृतिक अध्ययन गर्न सकिने तथा तिनलाई लैङ्गिक अध्ययनका दृष्टिले विवेचना गर्न सकिने रिक्ततालाई स्थापित गरेको छ । चापागाउँ [५] ले इस्मालीका कथामा तराई क्षेत्रका निम्नवर्गीय जनजीवनका चरित्र र उच्चवर्गका चरित्रबीच देखिएका अन्तर्विरोध, वर्गद्वन्द्व, विशिष्ट सङ्घर्ष तथा उक्त सङ्घर्षबाट उत्पन्न माथिल्लो वर्गको छुटपटी र आत्मपीडालाई केन्द्रबिन्दु बनाइएको विषयलाई प्रस्तुत गरेका छन् । विचारप्रधान यस अध्ययनको केन्द्रमा वर्गीय दृष्टिकोणलाई राखिएको छ भने वर्गअन्तर्गत समेटिने सबै प्रकारका समूह र तिनको उपस्थिति इस्मालीका कथामा पाइने यस अध्ययनले लैङ्गिक आधारमा उनका कथा अध्ययनीय सामग्री रहेको

विषयतर्फ सङ्केत गरेको छ । गौतम [६] ले इस्मालीले समाजको चित्रणका सिलसिलामा पञ्चायतकालीन निरङ्कुश सामाजिक राजनीतिक परिवेश चित्रण गर्ने, जनचेतना, साङ्गठनिक चेतनाको विकास, क्रान्ति र परिवर्तनप्रतिको निष्ठा, राज्यआतङ्कको तीव्रतम विरोध रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् । गौतमको अध्ययन पनि पूर्ववर्ती अध्ययनकै सापेक्ष समाजमा रहेको वर्गीय संरचना र वर्गीय संरचनामा रहेका विभेद र तिनको प्रतिकारसम्बद्ध रहेको छ । यस अध्ययनले प्रस्तुत अध्ययनका लागि स्थान रिक्त रहेको पुष्टि र मार्गनिर्देशन गरेको छ ।

साँस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गतको एउटा प्रतिमान रहेको लैङ्गिक अध्ययनले सृजनामा स्रष्टाले कृतिमार्फत् प्रस्तुत गरेको भाष्यका आधारमा सामाजिक/साँस्कृतिक निर्मितिको विश्लेषण गर्दछ । लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक सम्बन्ध, लैङ्गिक विभेद, यौनिकता, शरीर राजनीति, नारीवाद, लैङ्गिक प्रतिरोध जस्ता प्रतिमानका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरिन्छ । पितृसत्ता भन्नाले पुरुषको प्रभुता वा वर्चस्व, सर्वोच्चता तथा परिवार र समाजमा पुरुषको शासन, सामाजिक संरचनाका महिलाको परनिर्भरता र पुरुषको महिलामाथिको अधीनतालाई देखाउने सामाजिक/साँस्कृतिक विचारधारालाई बुझाउँछ । यस अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक पूर्वकार्यका रूपमा कृष्ण गौतमको नारीवाद, अमर गिरीको साँस्कृतिक अध्ययनका सिद्धान्त, ताराकान्त पाण्डेयको मार्क्सवाद, साँस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र, रमेशप्रसाद भट्टराईको साँस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू, लैङ्गिक अध्ययन, तथा ज्ञानु पाण्डेको लैङ्गिकता विषयक सैद्धान्तिक लेखलाई उपयोग गरिएको छ । उपर्युक्त पूर्वकार्यका आधारमा सैद्धान्तिक पर्याधार तयार गरी धुन्धकारीको उपनाम पाएका पितृसत्ताको पक्षधर पाँच पुरुषको समूहले समाजमा नारीमाथि गर्ने शोषण, दमन र विभेद घटनाभिन्नका माइली घर्तिनी र उसको परिवारको जीवनपद्धति, गुलाम रायकी छोरीमाथि भएको बलात्कारको घटना तथा प्रतिकारका क्रममा गुलाम रायमाथि भएको आक्रमण बुलकिया र उसका साथीमाथि भएको साङ्घातिक हमला र तिनीहरूमाथिको प्रहार जस्ता कथ्यले कथाको लैङ्गिक अध्ययन गर्न सकिने आधार प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुत कथा भूमिहार समुदायका विरुद्धमा बनिहार समुदायले गरेको वर्गसङ्घर्षको पृष्ठभूमिका रूपमा कथाकी प्रमुख नारीपात्र बुलकियाले गरेको पितृसत्ता विरोधी प्रतिरोधका आधारमा नेपाली समाजमा पितृसत्ताले दमन गरेका नारीको लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक सम्बन्ध, विभेद, नारीवादी चेतना र लैङ्गिक प्रतिरोध भएको कथाका रूपमा विश्लेषण गरी अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याइएको छ ।

२. समस्याकथन

नेपाली कथा क्षेत्रमा प्रगतिवादी आख्यानकारको पहिचान बनाएका इस्मालीका कथामा असमान नेपाली सामाजिक संरचनाको प्रभावकारी चित्रण भएको छ । उनका कथामा नेपाली समाजभित्रको तराई क्षेत्रका मधेसी समुदायको प्रस्तुतिले प्रथमिकता पाएका छन् । तराईको जनजीवन र तिनका सामाजिक साँस्कृतिक अवस्था र परिवेशलाई उतार्न यिनका कथाहरू सफल रहेका छन् । यिनका कथाहरूमा विभिन्न कोणबाट अध्ययन भएको छ । नेपाली समाजको तराई/मधेस प्रदेशको सीमान्तीकृत समुदायको प्रतिनिधित्व, पहिचान र प्रतिरोधको उपस्थिति पाइने यिनका कथाका बारेमा कृतिपरक, प्रवृत्तिपरक, मूल्यनिर्णयात्मक र विचारपरक अध्ययन भएका छन् । साँस्कृतिक अध्ययनका विभिन्न प्रतिमानका आधारमा अध्ययनीय यिनका कथाको लैङ्गिक अध्ययनमा रिक्तता रहेका छन् । यस अध्ययनमा रिक्त रहेको लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत इस्मालीको धुन्धकारीको अवसान कथालाई चयन गरी लैङ्गिकता विषयक मूल समस्यालाई निम्न शोधप्रश्नका आधारमा विवेचना गरिएको छ :

क. कथा रचनाको पृष्ठभूमिगतसन्दर्भ के-कस्तो रहेको छ ?

ख. कथामा लैङ्गिक विभेद र नारीवादी दृष्टिकोण कसरी प्रस्तुत गरिएको छ ?

ग. कथामा लैङ्गिक प्रतिरोध किन प्रस्तुत भएको छ ?

उपर्युक्त शोध र शोधप्रश्नको समाधान गर्नु नै यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य र सीमा रहेको छ ।

३. अध्ययन र विश्लेषणविधि

प्रस्तुत अध्ययनको समस्यासित सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा इस्मालीद्वारा लिखित धुन्धकारीको अवसान कथा रहेको छ । द्वितीयक सामग्रीको रूपमा आधारभूत सैद्धान्तिक सामग्री र पूर्वकार्यको समीक्षाका लागि विभिन्न अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ तथा लेखहरू रहेका छन् । सामग्री विश्लेषणका लागि मूलतः पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचालाई उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा समस्याको समाधानका लागि साँस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गतको समालोचना पद्धति लैङ्गिक अध्ययनलाई सैद्धान्तिक आधारको रूपमा लिइएको छ । उपर्युक्त सैद्धान्तिक पर्याधारका आधारमा सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि कृतिकेन्द्री अध्ययन पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

४. सैद्धान्तिक पर्याधार

लैङ्गिक अध्ययन उत्तरआधुनिकतावादी बहुलताभिन्न पछिल्लो समयमा विकसित साहित्यको समालोचना गर्ने अध्ययनपद्धतिका रूपमा रहेको छ । साँस्कृतिक अध्ययनले संस्कृतिलाई परम्परागत संस्कृतिको परिभाषाभन्दा पृथक् विकसित र फरक अध्ययनपद्धतिका रूपमा परिभाषित गरेको छ भने यो निश्चित सैद्धान्तिक अवधारणाभन्दा भिन्न बहुअनुशासनात्मक अध्ययन पद्धतिका रूपमा रहेको छ । गिरी [७] ले

साँस्कृतिक अध्ययनको बृहत्तर छातामा अध्ययन र विश्लेषण गर्ने बहुअनुशासनको विषयलाई संश्लेषण गर्दै यसमा लैङ्गिक अध्ययनको नामबाट चिनारी दिएका छन् । उनका अनुसार –

साँस्कृतिक अध्ययन मार्क्सवाद, संरचनावाद, उत्तरसंरचनावाद, उत्तरआधुनिकतावाद, लैङ्गिक अध्ययन, नारीवाद, मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, जात र जातीय अध्ययन, चलचित्र अध्ययन, सहरिया अध्ययन, लोकप्रिय साँस्कृतिक अध्ययन, उत्तरऔपनिवेशिक अध्ययन, नवइतिहासवाद, बहुसंस्कृतिवाद आदिका तत्त्वहरूबाट निर्मित भएको देखिन्छ ।

लैङ्गिकता साँस्कृतिक अध्ययनको एउटा क्षेत्र वा अध्ययनपद्धतिका रूपमा रहेको छ । महिला र पुरुषका सामाजिक सम्बन्धका आधारमा निर्धारित हुने सामाजिक सम्बन्धका बारेमा गरिने अध्ययन नै लैङ्गिक अध्ययनका रूपमा रहेको छ ।

लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक र समालोचनात्मक अध्ययन गरेकी पाण्डे [८] ले लैङ्गिकताको विषयलाई सामाजिक संरचनाको विचारधारासँग जोडिएर आउने आधारभूत एकाइको रूपमा रहेको पवार र यसभन्दा माथिका सम्पूर्ण एकाइसम्बद्ध विचारधारासँग जोडी यो विषयलाई जैविक नभई सामाजिक/साँस्कृतिक निर्मितिका रूपमा परिभाषित गरेकी छन् । उनका अनुसार –

शारीरिक बनावटको भिन्नताको आधारमा महिला र पुरुषले गर्ने कामको बाँडफाँड, उनीहरूका बीचको असमान शक्तिसम्बन्ध र सामाजिक साँस्कृतिक मान्यता नै लैङ्गिकता हो । यो मान्छेसित उसको जन्मदेखि नै टाँसिएर आउने कुरा होइन, उसको धारणामा पछि विकसित हुने कुरो हो, समाजको बुझाइ र मान्यतामा भर पर्ने कुरा हो ।

लैङ्गिक अध्ययन महिला र पुरुषका भिन्न पहिचानका साथै सामाजिक साँस्कृतिक निर्मित र सामाजिक व्यवहारका रूपमा रहेका लैङ्गिक मान्यता, विश्वास र सामाजिक संरचनाले निर्माण गरेको ज्ञानको प्रसारण र उपभोगका क्रममा हुने शोषण र विभेदको अवस्थालाई अध्ययन गर्ने पद्धतिका रूपमा विकसित गरिएको मान्यता हो ।

लिङ्ग जैविक निर्मित हो भने लैङ्गिकता सामाजिक साँस्कृतिक निर्मितिका रूपमा रहेको छ । लैङ्गिक विषयलाई जैविक निर्मितिका रूपमा व्याख्या नगरी सामाजिक/साँस्कृतिक निर्मितिका रूपमा हेरिनुपर्ने विषयमा विश्लेषकहरूमा मतैक्यता रहेको छ । राजनीतिक सिद्धान्तको रूपमा स्थापित यस सिद्धान्तका विषयमा भट्टराई [९] ले आफ्नो अवधारणा यसप्रकार प्रस्तुत गरेका छन् ।

लैङ्गिक (जेन्डर)को अवधारणा लिङ्गका विपरीतको अवधारणा हो । यसले नारी र पुरुषको भूमिकालाई सामाजिक साँस्कृतिक सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दछ । यो व्यक्तिको सामाजिक, साँस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक पक्ष हो जसको निर्माणमा प्राकृतिक वा जीववैज्ञानिक तत्त्वको कुनै प्रकारको सम्बन्ध वा भूमिका हुँदैन । जैविक र प्राकृतिक तत्त्वको कुनै भूमिका नरहने भएकैले लैङ्गिक अवधारणा सामाजिक साँस्कृतिक अवस्था, परिवेश र दृष्टिकोण अनुसार भिन्न हुन्छ ।

लैङ्गिक अध्ययन शरीरसमेत सामाजिक/साँस्कृतिक निर्मितिका रूपमा रहेको छ, जसलाई साँस्कृतिक अध्ययनले लैङ्गिक अध्ययनभित्र शरीर राजनीतिका रूपमा पनि अध्ययन गर्दछ । पितृसत्ताको कारण निर्माण भएको सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनीतिक, शैक्षिक, आर्थिक लगायतका निर्मितहरूका आधारमा पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक सम्बन्ध, लैङ्गिक विभेद, नारीवादी चेतना, समलैङ्गिकता, संदिग्धता, लैङ्गिक प्रतिरोध जस्ता मानकका आधारमा साहित्यमा अभिव्यञ्जित लैङ्गिक समानता, समता, अवसर र विभेद जस्ता विषयलाई सामाजिक/साँस्कृतिक निर्मितिका रूपमा लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत अध्ययन गरिने अध्ययन पद्धतिको विकास भएको हो ।

लैङ्गिक अध्ययनको दोस्रो आधार भनेको पितृसत्ता हो । पितृसत्ता भन्नाले पुरुषको प्रभुता वा वर्चस्व, सर्वोच्चता तथा परिवार र समाजमा पुरुषको शासन, सामाजिक संरचनामा महिलाको परनिर्भरता र पुरुषको महिलामाथिको अधीनतालाई देखाउने सामाजिक/साँस्कृतिक विचारधाराका रहेको छ । “पितृसत्ता समाज व्यवस्थाको एउटा त्यस्तो ढाँचा हो जसमा परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरू पिता वा कुनै पुरुष मुखियाको अधीनमा रहन्छन्” पाण्डे [१०] । पितृसत्ता समाजमा अवस्थित आर्थिक, राजनीतिक, कानुनी, सामाजिक (साँस्कृतिक, शिक्षा, सञ्चार, धार्मिक) आदि क्षेत्रमा पुरुष वर्चस्वलाई केन्द्रमा राखी निर्माण गरिएको सामाजिक र विचारधारात्मक प्रणालीका रूपमा समाजमा विद्यमान रहेको छ । लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत अध्ययन गरिने अर्को महत्त्वपूर्ण विषय भनेको प्रतिनिधित्व हो । प्रतिनिधित्वले सामाजिक संरचनामा केन्द्रइतर अर्थात् सत्ताइतरका व्यक्ति वा समुदायको उपस्थिति वा सहभागितालाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ, भन्ने पक्षको खोजी गर्दछ । “साँस्कृतिक सन्दर्भमा कुनै वर्ग लिङ्ग, जाति, राष्ट्रियताको उपस्थिति साहित्यमा कसरी भएको छ भन्ने खोजी नै प्रतिनिधित्व हो । साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी पछि परेको समुदाय (निम्न वर्ग, महिला, जनजाति, दलित आदि) वा अल्पसङ्ख्यक समूह माध्यमबाट हुनसक्छ” भट्टराई [११] । प्रतिनिधित्वले सामाजिक जीवनपद्धति सापेक्ष मानवीय आचार र प्रवृत्तिलाई सङ्केत गरेको हुन्छ । प्रतिनिधित्व राजनीतिक निर्मित हो । राजनीतिमा प्रतिनिधित्व भनेको महिला, जाति, जनजाति, दलित, फरक क्षमता भएका पात्र, तेस्रो लिङ्गी लगायत अल्पसङ्ख्यक पात्रको उपस्थिति हो भने लैङ्गिक प्रतिनिधित्वले साहित्यिक संरचनामा लैङ्गिक दृष्टिलेपात्रको उपस्थिति र तिनको भूमिकालाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने अवस्थालाई देखाउँछ । साँस्कृतिक अध्ययनले प्रतिनिधित्वलाई राजनीतिक विषयको विचारधारात्मक प्रस्तुतिका रूपमा लिई ऐतिहासिक अवस्थाको विशिष्ट समयको साँस्कृतिक निर्मितिका रूपमा विवेचना गर्ने कार्य गर्दछ ।

लैङ्गिक अध्ययनले सामाजिक संरचनामा रहेका फरक लिङ्गी व्यक्ति/समुदायका बीचको सम्बन्धलाई अध्ययन गर्दछ। “प्राकृतिक लिङ्ग व्यवस्थाका आधारमा महिला र पुरुष भिन्न छन् भने सामाजिक साँस्कृतिक सम्बन्धका आधारमा परम्परागत लिङ्गका आधारमा निर्धारण गरिएको सम्बन्धलाई लैङ्गिक सम्बन्ध भनिन्छ” [१२]। सामाजिक/साँस्कृतिक निर्मितिका आधारमा पुरुष र महिला बीच निर्धारण गरिएको सामाजिक सम्बन्धका विविध रूपहरू नै लैङ्गिक सम्बन्धका रूपमा आएका हुन्छन्। सामाजिक संरचनामा यस्तो सम्बन्ध पति-पत्नी, आमा-छोरा, बाबु-छोरी, दाजु-बहिनी, दिदी-भाइआदि अनेकौं सम्बन्धमा जेलिएर रहेको हुन्छ। साहित्यमा लैङ्गिक सम्बन्धअन्तर्गत साहित्यिक कृतिभित्र साहित्यकारले चित्रण गरेका महिला र पुरुषका विभिन्न अवस्था, भूमिका, चाहनाका अतिरिक्त महिला र पुरुषका काम र भिन्नताका अतिरिक्त उत्पादन सम्बन्धका कारणले सृजित वर्चस्व र अधिनस्थता जस्ता विषयलाई केन्द्रमा राखी अध्ययन र विश्लेषणलाई पूर्णता दिइएको हुन्छ। लैङ्गिक अध्ययनमा पितृसत्ताले उत्पादन गरेको ज्ञानका आधारमा लैङ्गिक विभेद र त्यसले निर्माण गरेको सामाजिक साँस्कृतिक निर्मितिको अध्ययन गरिन्छ। “यौन वा लिङ्गका आधारमा हुने भेदभाव, अप्रतिनिधित्व, असमानता, वञ्चितीकरण, शोषण र भूमिकाविहीन अवस्थालाई लैङ्गिक विभेद भनिन्छ” भट्टराई [१२]। लैङ्गिक विभेद पितृसत्ताप्रदत्त विचारधाराका आधारमा बालबालिका र पुरुष महिलामाथि हुने असमान व्यवहार, यौनजन्य हिंसा, शिक्षा र सामाजिक अवसर आदिमा हुने फरक व्यवहार र वञ्चितीकरण जस्ता विषयमा केन्द्रित रहेको हुन्छ। लैङ्गिक विभेद सामाजिक/साँस्कृतिक र राजनीतिक निर्मित हो र यसले समाजमा रहेका शिशु, बालिका, वयस्क, अघवैसे र बृद्ध उमेरका महिलामाथि हुने विभेद, निर्दयी र असमान व्यवहार, फाइदा लिने प्रयोजनले गरिने जबरजस्ती, स्वार्थसिद्ध गर्न गरिने बेचबिखन, बन्धक, बलात्कार, महिला र पुरुषका बीचको सत्ता सम्बन्ध, महिलाको शरीर र यौनिकतामाथि गरिने नियन्त्रण तथा पितृसत्तात्मक विचारधाराले गर्ने सबै प्रकारका शोषण र असमानताको अध्ययन गर्दछ। गौतम [१३] ले नारीवादको विषय र अध्ययन क्षेत्रलाई यसप्रकार परिभाषित गरेका छन् –

नारीवाद सामाजिक, साँस्कृतिक र राजनीतिक रूपमा महिलाका पक्षमा निर्माण गरिएको दार्शनिक र वैचारिक मान्यताका रूपमा रहेको छ। नारीवाद एउटा त्यस्तो बौद्धिक तथा व्यवहारिक आन्दोलन जो सामाजिक, साँस्कृतिक, साहित्यिक आदि अनेक क्षेत्रमा नारी जातिको पक्षबाट बोल्दछ, यसमा ती विचार विश्वास, आस्था र आन्दोलनहरू पर्दछन् जसबाट नारीको हितको विकासमा सघाउ पुग्छ भन्ने ठानिन्छ।

नारीवादले नारीका व्यक्ति/समुदायको हितमा चलाइएको सामाजिक/राजनीतिक आन्दोलनका साथै महिलाहरूले महिलाकै पक्षबाट चलाएको पितृसत्ता विरोधी आन्दोलनका रूपमा सञ्चालित यस विचारधाराले समाजका सबै क्षेत्रबाट लैङ्गिक विभेदको विरोध गरेको छ। सामाजिक/राजनीतिक आन्दोलनका आधारमा सामाजिक निर्मितिका रूपमा रहेको परम्परागत लैङ्गिक मान्यतामा परिवर्तन ल्याई लैङ्गिक समता र समानताको स्थापना गर्ने सैद्धान्तिक र व्यवहारिक आन्दोलनको पक्षधरता यस विचारधाराको रहेको छ। लैङ्गिक अध्ययनमा सचेत रूपमा गरिएका व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा लैङ्गिक विभेद र शोषणजन्य अभिवृत्तिका विरुद्ध गरिएका प्रयास र प्रतिरोधको अध्ययन गर्दछ। समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक विचारधाराका विरोधमा महिला र पुरुषको सचेत विरोध र प्रतिकारलाई लैङ्गिक प्रतिरोध भनिन्छ। लैङ्गिक प्रतिरोधले सामाजिक/साँस्कृतिक निर्मितिका रूपमा रहेको शोषण र विभेदको परम्पराका विरुद्धमा व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा गरिने प्रतिरोधको अवस्थालाई बोध गराउँछ। समाजमा रहेका पितृसत्ताप्रदत्त विचारधाराले लादेको दमन र शोषणको पहिचान गरी महिला मुक्तिका निमित्त त्यस्ता महिला हिंसा, शोषण र विभेदका गतिविधि र कार्यका विरोधमा महिलाहरू र समाजका क्रियाशील प्रतिरोधी पक्षको सङ्गठित प्रयत्न र ती गतिविधिका विरुद्धमा उठाइएको प्रतिरोधी चेतना लैङ्गिक प्रतिरोधका रूपमा अभिव्यञ्जित भएका हुन्छन्। इस्मालीको प्रस्तुत कथालाई लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक सम्बन्ध, विभेद, नारीवादी चेतना र लैङ्गिक प्रतिरोध जस्ता मानकका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ।

५. सामग्री विश्लेषण : प्राप्ति र छलफल

नेपालको तराई क्षेत्रको समाजमा अवशिष्ट सामाजिक शोषण र विभेदका घटनालाई आख्यानिकरण गर्ने इस्मालीको प्रस्तुत *धुन्धकारीको अवसान* कथा सामन्तवादी पितृसत्ता पक्षधरहरूको उत्पीडनमा परेका नारीको अवस्था र पितृसत्तात्मक दमनका विरुद्ध विकसित बन्दै गएको प्रतिरोधी चेतनालाई आख्यानिकरण गरिएको छ। यस कथामा नेपाली समाजमा रहेको वर्गभेदयुक्त सामाजिक संरचनाभित्र तराई क्षेत्रको समाजमा शासकका रूपमा रहेका भूमिहारका विरुद्ध शासितका रूपमा रहेका श्रमजीवी बनिहार समुदायको प्रतिरोधी सङ्घर्षका पृष्ठभूमिमा पितृसत्ताले नारीवर्गमाथि गरेको विभेदको चित्रण भएको छ। सामन्तवादी पितृसत्ताको पक्षधरतालाई अङ्गीकार गरेको समूहबाट भएका नारी शोषण, विभेद र दमनको घटनाविरुद्धको सशक्त प्रतिकार र प्रतिरोधबाट पराजित भएको शासकीय वृत्ति र सामाजिक समताको निर्माण हुँदै गएको नेपाली समाजको अवस्था भाष्यका रूपमा प्रस्तुत भएको छ। प्रस्तुत कथा पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक सम्बन्ध, लैङ्गिक विभेद, नारीवादी चेतना र लैङ्गिक प्रतिकारको चित्रण भएको प्रस्तुत कथा लैङ्गिक अध्ययनका उपर्युक्त प्रतिमानका दृष्टिले विश्लेषणीय रहेको छ।

५.१ कथाको रचनासन्दर्भगत लैङ्गिक पृष्ठभूमि

पञ्चायतकालीन राज्यव्यवस्थाको पूर्वपीठिकामा रचना गरिएको यस कथामा तराईको समाजमा बसोबास गर्ने भूमिहार र बनिहार समुदायको वर्गद्वन्द्वको कार्यपीठिकाभित्र लैङ्गिकताको विषय समावेश भएको छ। प्रस्तुत कथामा पितृसत्ताको पक्षधरता सामन्तवादी विचारधारालाई अङ्गीकार गर्ने समाजमा धुन्धकारीको उपनाम पाएका पाँच जना पुरुष पात्रका माध्यमबाट भएको छ। समाजका नारीमाथि

अभद्र व्यवहार गरी त्यसलाई पुरुषार्थ सम्झने समाजका धुन्धकारीका कारण समाजका कयौं बालिका शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारबाट वञ्चित मात्र भएका छैनन् अपितु सामूहिक रूपमा लाञ्छित, शोषण र विभेदबाट ग्रसित रहेका छन् । कथामा पितृसत्ताको वर्चस्व, विभेदको स्थिति तथा नारीप्रतिरोधको विषय समाख्याताका माध्यमबाट प्रस्तुत भएका छन् । “वर्ष दिन अघि, घण्टी भुण्ड्याउने कुरा गरेको आरोपमा गुलाम राय धुन्धकारीहरूको शिकार बनेको थियो । परिणाम यो भयो कि गुलाम रायकी छोरी खोटो मोहोर भै भई । गुलाम राय आफै पनि महीना दिन जति अस्पताल बसेर आयो र अफसम्म तड्गिन सकेको छैन” इस्माली [१] । यस उद्धरणमा सामन्तवादी विचारधाराको नेतृत्व गरेका पितृसत्ताका पक्षधरले सामाजिक शोषण र दमन मात्र नगरी नारी अस्मितालाई खेलौनाका दृष्टिले हेरी बलात्कार गरेर पितृसत्ताको पक्षधरतालाई पुष्टि मात्र गरेको छैन अपितु समाजमा रहेको सामाजिक/सांस्कृतिक संरचनाको आधिपत्यमा पुरुषको वर्चस्वलाई प्रमाणित गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा लैङ्गिक प्रतिनिधित्वका दृष्टिले पुरुषको प्रतिनिधित्व पवन, पंकज, परशु, पवित र पीताम्बर, विर्छा र नाम नखुलेका गाउँलेहरू मञ्चीय पात्रका रूपमा रहेका छन् । कथामा गुलाम राय, छोरीलाई शिक्षाबाट वञ्चित गर्ने अभिभावक र माइली घर्तिनीलाई भोग गर्ने पुरुषहरू, माइली घर्तिनीको नाम मात्रको लोग्ने आदि नेपथ्य पात्रका रूपमा आएका छन् । नारी पात्रका रूपमा माइली घर्तिनी, उसका तीन जना छोरी, बुलकिया, बुलकियाको समूहमा नृत्य गर्ने अन्य किसोरीहरू मञ्चीय पात्रका रूपमा आएका छन् । कथामा नेपथ्य नारी पात्रको भूमिकामा धुन्धकारीको समूहबाट बलत्कृत भएकी गुलाम रायकी छोरी र धुन्धकारीहरूकै डरका कारण शिक्षाबाट वञ्चित गरिएका किशोरीहरूको भूमिकालाई प्रस्तुत गरिएको छ । कथाका महिला र पुरुष पात्रका बीचको सम्बन्ध शासक र शासितको रहेको छ भने पुरुष वर्चस्वका सामु निरिह र उपेक्षित जीवन बाँच्न बाध्य पारिएका शासित समुदायको प्रतिनिधित्व नारी पात्रले गरेका छन् । कथाले पितृसत्ताको दमनकारी विचारधाराका कारण आंशिक स्वतन्त्रताबाट समेत विमुख भएका नारीपात्रहरू पुरुषका भोग्याका रूपमा परिभाषित गर्ने सामाजिक संरचनालाई चित्रण गरेको छ । सामान्य अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताबाट समेत विमुख रहेका ग्रामीण नारीको दीनहीन अवस्थालाई चित्रण गर्नु कथाको केन्द्रीय विषय रहेको छ । प्रस्तुत कथामा शासकका रूपमा पवन, पंकज, परशु, पवित र पीताम्बर, माइली घर्तिनीको शरीरलाई वस्तुका रूपमा उपभोग गर्ने अन्य पुरुषहरू र माइली घर्तिनी, बुलकिया, विर्छा लगायत अन्य नारी र पुरुष पात्रहरू शासित वर्गमा रहेको छन् । माइली घर्तिनी र गाउँका सामन्तका बीचको सम्बन्ध भोक्ता र भोग्याको रहेको छ भने त्यही सम्बन्धले माइलीलाई तीन छोरीको आमा बनाएको छ । माइली घर्तिनी र उसका छोरीहरू बीच आमाछोरीको सम्बन्ध रहेको छ भने विर्छा र बुलकियाको सम्बन्ध पतिपत्नीको रहेको छ । नेपथ्य पात्र गुलाम राय र उसकी छोरी बाबुछोरी हुन् भने अन्य पात्रबीचको सम्बन्ध कथामा प्रस्तुत गरिएको छैन । लैङ्गिक रूपमा पारिवारिक सम्बन्ध भएका पात्रका बीचमा लिङ्गीय सम्बन्धका आधारमा हुने शोषण र विभेदको घटनालाई कथामा प्रस्तुत नगरिए पनि सामाजिक संरचनाभित्र लैङ्गिक विभेद पर्याप्त रहेको तथ्यलाई माइली घर्तिनीमाथि भएको यौन शोषण, गुलाम रायकी छोरीमाथि भएको बलात्कार र बुलकिया माथि भएको भौतिक आक्रमणका घटनाले पुष्टि गरेको छ ।

५.२ कथामा लैङ्गिक विभेद र नारीवादी दृष्टिकोण

पितृसत्ताको ज्ञानलाई अभ्यन्तरित रूपमा स्वीकार गरेका नेपाली नारीहरूको विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता कुण्ठित हुनुमा राज्यले अख्तियार गरेको नीति र त्यसको कार्यान्वयनका क्रममा सामाजिक रूपमा सञ्चालन हुने गतिविधि र मानवीय व्यवहार जिम्मेवार रहेका छन् । सामन्तवादी राज्यव्यवस्थाले अङ्गीकार गरेको पितृसत्तात्मक ज्ञानको अभ्यास गर्न बानी परेका समाजको उच्चवर्गले महिलामाथि गर्ने शोषण, विभेद र वञ्चिताकरणको सामाजिक सन्दर्भलाई प्रत्यक्ष नियालेको समाख्याताले यस कथामार्फत् सञ्चरण गरेको विभेद र नारीवादी दृष्टिकोणलाई अलग उपशीर्षकमा विवेचना गर्ने उपयुक्त ठहरेछ ।

५.२.१ लैङ्गिक विभेद

प्रस्तुत कथामा सामाजिक संरचनाभित्र लिङ्गका आधारमा हुने शोषण र विभेदका घटनाले प्रभावकारी स्थान पाएका छन् । कथाका नारी पात्र मात्र नभई पुरुष पात्र पनि विभेदको शिकार भएका छन् तथा उक्त विभेदको प्रमुख कारकका रूपमा सामन्तवादी पितृसत्तात्मक विचारधारा रहेको छ । कथाका पात्रहरू सामन्तवादी विचारधारा र सामाजिक प्रणालीबाट प्रत्यक्ष प्रभावित र शोषित रहेका छन् । कथामा वर्णन गरिएका प्रायः सबै घटना र परिवेशको चित्रणमा पितृसत्तात्मक विचारधारा र तिनको अन्तर्यका अवशिष्ट शासकीय प्रवृत्तिका विवेचना भएको छ । समाजमा रहेका सामन्तले साक्षात्का रूपमा उपभोग गरेकी माइली घर्तिनी र उसमाथि भएको लैङ्गिक विभेदको शृङ्खला र त्यसमा उसको कामचलाउ लोग्नेको मौन समर्थन जस्ता विषयले सामन्तवादी सामाजिक संरचनाले महिलामाथि गर्ने विभेदमा सबै पुरुषको विचारधारा एकै प्रकृतिको रहने तथा नारीप्रतिको पुरुषको मौन समर्थन रहने पितृसत्तात्मक अभिवृत्तिलाई पुष्टि गरेको छ । पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट माइली घर्तिनी जस्ता नारीहरू लैङ्गिक विभेदको प्रत्यक्ष मारमा परेको सन्दर्भलाई समाख्याताले यसप्रकार प्रस्तुत गरेको छ ।

पहारदेखि त्यो चौबाटोमा त्यहाँको व्यस्ततालाई हृदयङ्गम गर्दै माइली घर्तिनीले त्यहाँ एउटा पसल थापेकी थिई । पसलमा दिउँसोदिउँसो चिया बिक्रियो, रातिराति सिया बिक्रियो । मतलब चियासियादुवै बिक्रियो । बिन्डी चुरोट बिक्रियो । बेलाबखत माइली घर्तिनी आफै पनि बिक्री,कहिले आफूखुसी त कहिले अरूखुसी । एकताका जब माइली घर्तिनी जब बैसालु थिई, तिनका सुकिला बाबुहरू उसको बैशसँग खेत्ये र परिणाम यो भयो कि माइली घर्तिनीको बैश बिक्रियो र जो पनि उसको बैशसँग गिजिन थाले । नासोमा तीनवटी छोरीहरू स्याहारी माइली घर्तिनीले । अचेल हुँदो उसको निथरनाथर बैशसँग उनीहरू पनि

खेल्ये, अफ्र त्यतिले नपुगेर उसकी छोरीहरूसँग पनि जिस्कन थालेका थिए ... तथाकथित खसम जो हली हुन सक्थ्यो उहिल्यै वितिसकेको थियो इस्माली [१] ।

प्रस्तुत सन्दर्भमा पितृसत्ता नारीलाई भोग्याका रूपमा व्यवहार गरी उसको प्रजनन अधिकारलाई निरन्तरता दिए पनि उसलाई पत्नी वा प्रेमिकाको स्थान दिन अनिच्छुक रही नारी हिंसाको कारक बनेको छ । पितृसत्ताले आफ्नो स्वार्थअनुसार चल्ने पुरुष पात्रलाई माइलीको पतिका रूपमा स्थापित गरी आफ्नो बासनापूर्तिको साधनका रूपमा माइलीको जीवन र जवानीलाई उपभोग गरेको छ । माइली घर्तिनीलाई हिंसात्मक उपभोग गरिसकेका सामन्तले प्रौढावस्थातिर लागेकी उसको उमेरलाई हेरी उसका हुकँदै गरेका छोरीहरूमाथि लगाएको कुदृष्टि पितृसत्तात्मक विचारधारा अनुप्रणित समाजले हेर्ने नारीप्रतिको दृष्टिकोण, लैङ्गिक हिंसा र विभेदको अवस्था हो । माइली घर्तिनीको लोग्ने नाम मात्रको देखाइनु पितृसत्ताले नारीलाई बासना पूर्तिको साधन ठान्ने तथा भोग्य वस्तुको स्थानमा सूचीकृत गर्ने विचारधाराको निरन्तरता रहेको छ । माइली घर्तिनीको लोग्नेका लागि माइलीलाई ऊ स्वयंले उपभोग गरोस् वा समाजले उसलाई उपभोग गरोस् सामन्तवादी पितृसत्ताका लागि नारीको भूमिका बासना पूर्तिका लागिमात्रै हो भन्ने पितृसत्तात्मक विचारधाराको निरन्तरताका रूपमा स्थापित गरेको छ । यसका अतिरिक्त कथाले सामन्तवादी समाज व्यवस्थाप्रदत्त विचारधारालाई अङ्गीकार गरेको पुरुषले नारीमाथि हुने शोषण र लैङ्गिक विभेदलाई मूकदर्शक बनेर हेर्दा मारमा परेका नारीहरूको विभेदजन्य अवस्थालाई यस उद्धरणमार्फत् प्रस्तुत गरेको छ । सामन्तवादी पितृसत्ताले सम्पन्ताको आडमा निम्नवर्गमाथि गर्ने शोषणको शृङ्खलाका रूपमा माइलीको कामचलाउ खसमका रूपमा एउटा पुरुष पात्रको प्रतिनिधित्व गराई सामन्तको स्वार्थका लागि निम्नवर्गीय चरित्रलाई साक्षी बस्न बाध्य पारिएको पुरुषमाथिको शोषण र विभेदलाई साङ्केतिक तर यथोचित तथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । सामाजिक/साँस्कृतिक सम्बन्धअनुसार पतिपत्नीको सम्बन्धमा रहे पनि समाजका तथाकथित ठूलाबडाले माइलीलाई भोग्याका रूपमा उपभोग गर्दा माइलीको लोग्ने सामन्तको आवरण भई माइलीमाथि भएको हिंसालाई मूकदर्शक बनेर हेर्न बाध्य रहेको छ । नारीलाई भोग्याका दृष्टिले हेर्ने पितृसत्तात्मक विचारधाराको पक्षधर माइली घर्तिनीको लोग्नेको भूमिका नारी पुरुष आधीन उपभोगका वस्तु मात्र हुन भन्ने विषयको पुसिटको सबल र सशक्त प्रमाण हो भने कुनै पुरुषका आडमा माइलीले जन्माएका सन्तानलाई आफ्नो सन्तानका रूपमा हुर्काउनु लैङ्गिक विभेदको विकसित शृङ्खला रहेको छ ।

समाजमा भएका लैङ्गिक विभेदको प्रतिकार नगरी आफ्ना सन्ततिको शिक्षा पाउने अधिकारबाट वञ्चित गराउने अभिभावकले सामन्तवादी पितृसत्ताको विचारधारालाई अभ्यन्तरित रूपमा स्वीकार गरेको सन्दर्भलाई समाख्याताका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । “कतिपय बुजुग अभिभावकले त आफ्ना छोरीहरूको भविष्यमा डस्टर चलाइदिएथे अर्थात् चेलीबेटीको पढाइ छुटाइदिएथे” इस्माली [१] । यस उद्धरणमा समाजमा आधिपत्य जमाएर बसेको पितृसत्तात्मक विचारधाराको वर्चस्वलाई स्वीकार गरेका अभिभावकले समाजमा रहेको शोषण र वैथितिका विरुद्ध प्रतिकार नगरी सत्ताप्रदत्त ज्ञानलाई स्वीकार गरी छोरीलाई शिक्षा दिनबाट वञ्चित गरिनु अर्को विभेदजन्य अवस्थाको सूचक हो । यसले सामाजिक संरचनामा प्रभुत्वको स्थितिसँगै शासक र अधिनस्थबीचको सम्बन्धलाई समेत प्रमाणित गरेको छ । समाजले प्रतिकार गरी समाजमा सञ्चालित वञ्चनीकरणका क्रियाकलापलाई निस्तेज गर्नुको साटो लिङ्गकै आधारमा छोरीलाई शिक्षा पाउने अधिकारबाट वञ्चित गरिनु विभेदको सशक्त प्रमाण हो । “के भनिस् रे राँड ? मान्छे चिनेर बोलेस् पिताम्बर रिसले रन्थिनै बोल्थो आजसम्म एक वचन फर्काउने हिम्मत कसैले गरेका छैनन् । ...यो जावो आइमाई भएर बढता बोलिस् भने लात खालिस्, रण्डी कहींकी” इस्माली [१] । समाजलाई आफ्नो क्रीडास्थल बनाई आफ्नो इच्छाअनुसार सञ्चालन गर्न बानी परेको पितृसत्ताले आफू विरुद्ध उठ्ने जुनसुकै प्रतिरोधको आवाजलाई दमन गर्नका लागि प्रयोग गर्ने हिंसात्मक शब्दको प्रयोग यस उद्धरणमा भएको छ । आफ्नो सत्ता र विचारधारालाई कालजयी ठानेको सत्ताले आफूविरुद्ध उठेको आवाजलाई दमन गरी नारी भएकै कारण लाञ्छित हुनुपर्ने, शोषणमा पर्नुपर्ने र विभेदको शिकार हुनुपर्ने, शासकको विरोध गर्न नहुने तथा आफ्नो इज्जत र आफूभित्रको लैङ्गिक चेतनालाई प्रतिकारका रूपमा प्रस्तुत गर्दा सजाय र थप हिंसाको भागीदार बन्नुपर्ने समाजको विभेदकारी सन्दर्भलाई यस कथनले पुष्टि गरेको छ । “पिताम्बर तास मिल्काएर रन्थिनै वायुवेगले बुलकियातिर हानियो र उसलाई जगल्टचाउदै भईमा पछ्यायो” इस्माली [१] । कथामा प्रस्तुत यस सन्दर्भमा एउटी नारीले गरेको प्रतिकारलाई आफ्नो स्वाभिमान र सामाजिक प्रतिष्ठा गुमेको ठान्ने पितृसत्ताले नारीमाथि गरेको नृशंश हिंसा र विभेदको चरम रूपलाई सङ्केत गरेको छ । आफूलाई शक्तिशाली ठान्ने पुरुष सत्ताका लागि हाँक र चुनौति ठान्ने पितृसत्ताका सामु एउटी नारीको प्रतिकारलाई दमन गर्नका लागि वाक्दमनबाट भौतिक दमनमा उत्रिएको सत्ताको अवस्थाको चित्रण यस सन्दर्भमा भएको छ ।

५.२.२ नारीवादी दृष्टिकोण

नारी शोषण र विभेदका विरुद्धमा नारीवर्ग वा समुदायले गर्ने प्रतिरोध वा प्रतिकारको अवस्थालाई नारीवाद भनिन्छ । यस प्रकारको प्रतिरोध साहित्यिक कृतिमा एकल, सामूहिक वा सामुदायिक रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ । कथाले समाख्याताका माध्यमबाट नेपालको तराई क्षेत्रमा रहेको वर्गीय विभाजनको क्रमलाई नारी प्रतिकारका माध्यमबाट वर्गीय स्वरूप प्रदान गरेको छ, भने नारी प्रतिरोधका कारण समाजमा रहेको वर्गीय र लैङ्गिक विभेदको क्रम भङ्ग भई सामाजिक न्यायको स्थापना भएको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेको छ । “बुलकिया बलले भ्याएसम्म ती पिशाचहरूबाट उम्कने चेष्टा गर्दथी र तिनलाई गाली पनि गर्दथी । उम्कनका लागि हातखुट्टा चलाउँथी तिनको मुखमा थुक्थी, उनीहरू भन् भन् आक्रोशित भएर धातक प्रहार गर्थे उसमाथि” इस्माली [१] । यस सन्दर्भमा नारीले आफ्नो अस्तित्व, विचार र पितृसत्ताको दमनको प्रतिकारस्वरूप बुलकियाले गरेको सङ्घर्ष प्रस्तुत भएको छ । समाजलाई आफ्नो क्रीडास्थलका रूपमा उपभोग गरेका सत्तासीनका विरुद्धमा उठाइएको आवाजका विरोधी प्रतिकारको सुरुवातलाई प्रस्तुत गरेको छ । नारीका लागि नारी समुदायले गर्ने सामूहिक प्रतिरोधका रूपमा नभई एकल प्रतिरोधका लागि अग्रसर बनेकी बुलकिया र उसको साहसको समर्थनमा आएका

उसकी साथी पनि शासकको दमनको सिकार भएकी छ। बुलकियाले आरम्भ गरेको यही प्रतिरोधबाट प्रभावित र हौसला पाएको बनिहार र शासितका भूमिकामा रहेका अन्य गाउँलेहरूको समूहले बुलकियाको प्रतिरोधको मात्र समर्थन गरेन अपितु समाजलाई कब्जामा लिई आफ्नो इशारामा नचाउने बानी परेका तथा समाजमा आतङ्क फैलाउने धुन्धकारी प्रवृत्ति विरुद्धको सङ्घर्ष एवं त्यस्ता प्रवृत्ति र विभेदको अन्त्यका लागि प्रतिरोधी सङ्घर्ष आरम्भ गरेको छ। बुलकियाको प्रतिरोधको सन्दर्भ नारीले नारीको आत्मसम्मान र नारीमाथि हुने दमनका विरुद्धमा जन्मिएको प्रतिरोध चेतनाले नारीको आत्मसम्मान र अस्तित्वको मात्र संरक्षण नगरी सिङ्गो समाजलाई नै भय र दमनको अवस्थाबाट उन्मुक्ति दिने प्रवेश बिन्दुका रूपमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। कथामा प्रस्तुत भएको यस घटनाले रानी प्रतिरोधका आडमा आरम्भ भएको वर्गीय सङ्घर्षको स्थापना भई विभेदरहित सामाजिक संरचनाको स्थापना गर्ने दिशातर्फ अभिमुख रहेको विचार तथा समाज परिवर्तनका लागि नारी प्रतिरोध सशक्त र उर्वर रहने नारीवादी दृष्टिकोण मुख्य विषयका स्थानमा प्रयोग भएको छ।

५.३ लैङ्गिक प्रतिरोध

प्रस्तुतकथामा व्यक्तिगत, वर्गगत र समूहगत रूपमा लैङ्गिक दमन र विभेदका विरुद्ध प्रतिकार भएको सन्दर्भ प्रस्तुत भएको छ। समाजलाई आफ्नो क्रीडास्थल बनाएको प्रभुत्वशाली पितृसत्ता एउटी अबला मानिएको नारीको चुनौतिलाई सहन गर्नु आफैमा पौरुपत्वहीन तथा आफ्नो सत्ता र प्रभुत्वमाथिको हमला ठानी त्यसलाई बलपूर्वक दमनका लागि कठोर कदम चाल्न अग्रसर बनेको छ। कथाकी नायिका बुलकियाको प्रतिरोध सामन्तवादी पितृसत्ताका विरुद्ध धावा बोलिएको त्यस्तो घटना हो जसले एउटी नारीको स्वाभिमानको रक्षा मात्र नगरी नारी प्रतिकारको माध्यमबाट समाजलाई आतङ्कित तुल्याई समाजलाई क्रीडास्थल बनाएका सामन्त वर्ग र तिनले अवलम्बन गरेको पितृसत्तालाई परास्त गर्ने प्रतिरोधी चेतना र क्रियाकलापको आरम्भ बनेको छ। प्रस्तुत कथामा शसक्त लैङ्गिक प्रतिरोधका अन्त्यमा समाजमा रहेका शासक र शासित वर्गबीचको वर्गीय प्रतिरोध र सङ्घर्षको चित्रण भएको छ। लैङ्गिक प्रतिरोधका अन्त्यबाट आरम्भ भएको सङ्घर्षको क्रम वर्गसङ्घर्षसम्म पुगेको प्रतिरोधी चेतना बुलकियाका माध्यमबाट सञ्चरित भएको विषय कथामा यसप्रकार प्रस्तुत भएको छ।

ए मुख सम्हालेर बोल... भन्न पाएँ भन्दैमा अर्कालाई जथाभावी भन्न पाइँदैन राँड साँड नभन, म पनि बाँकी राख्ने छैन। ठूला छौ त आफ्ना लागि छौ। लौ त एक बाबुको छोरा भए छोएर हेर त। ... बटुवाहरू जो अपरिचित थिए, त्यहाँको दृश्य खन् नसकेर कुल्ले ए के रमिता हेदैछौ तिमीहरू? यो बीच सडकमा पाँ-पाँच जनाले एउटी अबलाको इज्जत लुटेको? इस्माली [१]।

यस सन्दर्भमा एउटी नारीले पितृसत्ताको दमनकारी प्रवृत्तिका विरुद्ध गरेको सशक्त प्रतिकारलाई प्रस्तुत गरेको छ। समाजलाई साम्राज्य बनाएका सत्ता पक्षधरको वर्चस्वका विरुद्ध गुलाम रायले प्रतिकार गर्दा उसकी छोरीलाई बलात्कार गरी बाबुलाई मरणासन्न तुल्याएका सत्तासीनका लागि बुलकियाको प्रतिकार चुनौति साबित भएको छ। समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेदको विरुद्धमा सशक्त आवाज उठाएकी बुलकिया कथामा नायिकाका रूपमा स्थापित त बनेकी छ, नै यसका अतिरिक्त उसको प्रतिरोधी चेतना र कार्यले समाजमा स्थापित हुन नसकेको विभेद र हिंसाको प्रतिकारमा सामूहिक प्रतिबद्धतालाई सङ्केत गरेको छ। बुलकियाको प्रतिकार र प्रतिरोधी चेतना समाजमा रहेको वर्गीय द्वन्द्व, विभेद र समस्या निराकरण गरी किनारीकृत समुदायको वर्चस्व स्थापना गर्नका लागि मार्गनिर्देशक बनेको छ। बुलकिया र उसका साथीमाथि दमन गरी सामाजिक रूपमा आफ्नो वर्चस्वलाई निरन्तरता दिने अभीष्ट राखेका सत्ताधारकहरूका लागि बुलकियाको प्रतिकार नै पराजयको कारक बन्नपुगेको छ, भने समाख्याताले प्रस्तुत गरेको प्रतिरोधी घटनाका अन्तरसाक्ष्यमा शासकका रूपमा रहेका भूमिहार र शासितका रूपमा रहेका बनिहारका बीचको वर्गीय सङ्घर्षमा परिणत भई लैङ्गिक र वर्गीय प्रतिकारका रूपमा समाजको पुरानो सत्ता विस्थापित भई सामाजिक परिवेश सङ्क्रमण कालतर्फ अभिमुख भएको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेको छ।

के हेन्या छौ ए मूर्दा हो। भन्दै खिनियो विच्छा ती धुन्धकारीहरूमाथि हरवानी पैना (बाँसको चिल्लो लट्टी) नचाउँदै। अरूहरू पनि खिनिए ती धुन्धकारीहरूमाथि। त्यसपछि त के थियो र, महाभारत नै मच्चियो। दुईचारका टाउका फुटे। उनीहरू पाँचैजना हायल-कायल भए। यतिखेर बुलकिया नरमुण्डका माला पहिरने दुर्गे चण्डिके जस्ती देखिएकी थिई तर उसको छातीमा नरमुण्डका माला थिएन, संभव हुँदो हो त ऊ पनि ती पाँच ताण्डवका मुण्डमाला पहिरिन्थी होली। ... हूलले तिनलाई पाता फर्काए बाँध्यो र त्यही लडाइदियो। बुलकियाले पालैफेरो उनीहरूको मुखमा थुकिदई [१]।

उपर्युक्त सन्दर्भले लैङ्गिक विभेद विरुद्ध सामूहिक प्रतिकारलाई पुष्टि गरेको छ। समाजमा त्रासदी सृजना गरी आफ्नो वर्चस्वलाई अक्षुण्ण राख्न दमनको सहारा लिएका सत्ताधारीका लागि बुलकियाको प्रतिकार वैयक्तिकबाट सामूहिक रूप धारण गरेको छ, भने सामूहिक प्रतिकारबाट परास्त भई विभेद र दमनबाट समाजको शासन हातमा लिएको दमनकारी शक्तिको पराजय भएको घटनाको प्रस्तुत भएको छ। समाजमा शृङ्खलित रूपमा भएका दीर्घकालीन दमनको क्रमलाई बुलकियाको प्रतिरोधबाट उत्पन्न परिस्थितिले क्रमभङ्ग मात्र गरेको छैन अपितु समाजमा रहेका सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य तथा वर्गीय र लैङ्गिक समतारयुक्त समाजको आधारशीला निर्माण गर्ने दिशामा अग्रसर भएको तथा नेपाली समाजमा कमजोर बन्दै गएको सत्ता एवं प्रतिरोधी बन्दै गएको आम मानसिकतासम्बद्ध सन्दर्भसमेतलाई कथका माध्यमबाट पुष्टि गरेको छ।

६. निष्कर्ष

इस्माली प्रगतिवादी चेतनालाई आख्यानिकरण गर्ने कथाकारका रूपमा पहिचान बनाएका कथाकार हुन् । कथाकारले आफ्ना अधिकतर कथामा नेपाली समाजअन्तर्गत पनि विशेषतः नेपालको मध्य तराईका ग्रामीण क्षेत्रमा रहेको सामाजिक संरचनाभित्र रहेका वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, शोषण, विभेद, वञ्चिताकरण र निषेध जस्ता विषयलाई प्राथमिकतापूर्वक स्थान दिएका छन् । गरिमाको २६औं अङ्क २०४१ मा प्रथमपटक प्रकाशित भई *माछो माछो भ्यागुतो* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहित भई पुनर्प्रकाशित भएको कथा हो । इस्मालीका कथाका बारेमा भएका पूर्वाध्यायनको समीक्षाबाट प्रस्तुत कथाको लैङ्गिक अध्ययनका लागि अध्ययनको रिक्तता प्राप्त गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषणका लागि लैङ्गिकताको सिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ । महिला र पुरुषका सामाजिक सम्बन्धका आधारमा गरिने अध्ययनलाई लैङ्गिकता रहेको छ । लैङ्गिकता महिला र पुरुषका भिन्न पहिचानका साथै सामाजिक साँस्कृतिक निर्मिति र सामाजिक व्यवहारका रूपमा रहेका लैङ्गिक मान्यता, विश्वास र सामाजिक संरचनाले निर्माण गरेको ज्ञानको प्रसारण र उपभोगका क्रममा हुने शोषण र विभेदको अवस्थालाई अध्ययन गर्ने पद्धतिका रूपमा विकसित भएको मान्यता हो । पितृसत्ताको कारण निर्माण भएको सामाजिक/साँस्कृतिक, राजनीतिक, शैक्षिक, आर्थिक लगायतका निर्मितहरूका आधारमा पितृसत्ता, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक सम्बन्ध, लैङ्गिक विभेद, नारीवाद चेतना, लैङ्गिक प्रतिरोध जस्ता प्रतिमानका आधारमा साहित्यमा अभिव्यञ्जित लैङ्गिक समानता, असमानता, अवसर र विभेद जस्ता साँस्कृतिक निर्मितजस्ता प्रतिमान अध्ययन लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत पर्दछन् । यस कथामा लैङ्गिक विभेद र प्रतिकारको सन्तुलित अन्वय भएको छ ।

कथाको मूल कथ्यविषयका रूपमा समाजमा आतङ्क फैलाई समाजलाई क्रीडास्थल बनाएका उच्चवर्गले निम्नवर्गमाथि वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा गर्ने शोषण र विभेदका घटना र वर्गीय र लैङ्गिक रूपमा भएको प्रतिकारले परास्त भएको उच्चवर्गको मानसिकता र व्यवहारलाई कथामार्फत् प्रस्तुत भएका छन् । असमान आर्थिक वितरण रहेको नेपाली सामाजिक संरचनामा आर्थिक हैसियतकै कारण नारीवर्गलाई वासनापूर्तिको साधन ठानी उपभोग गर्ने, बलात्कार गर्ने, विनाकारण हातपात गरी कुट्ने, पिट्ने, मरणासन्न तुल्याउने जस्ता सामाजिक गतिविधिका विरुद्धमा सशक्त नारी प्रतिकार भएको कथामा साँस्कृतिक सञ्चेतनाको प्रस्तुति सबल रूपमा भएको छ । कथाले समाजमा रहेको लैङ्गिक शोषण, विभेद, नारीवादी दृष्टिकोण र लैङ्गिक प्रतिरोधलाई प्रभावकारी रूपमा मुखरित गरेको छ । सारतः नारीलाई भोग्याका रूपमा हेर्ने पितृसत्तात्मक सामन्दवादी दृष्टिकोणका कारण विभेदमा परेकी माइली घर्तिनी र उसका छोरीलाई हिंसात्मक रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण होस् अथवा सामाजिक शोषणका विरुद्ध आवाज उठाउने गुलाम रायकी छोरीमाथि भएको बलात्कार वानारी समुदायमाथि भएको विभेदका विरुद्धमा नारीको एकल प्रतिरोध गर्ने बुलकियामाथि भएको भौतिक आक्रमणको घटनाको प्रस्तुतिले पितृसत्तात्मक समाजले नारीप्रति हेर्ने दृष्टिकोण र त्यसका विरुद्ध सशक्त प्रतिकार भएको संरचनाका स्थानमा प्रस्तुत कथालाई उभ्याएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- [१] इस्माली, *माछो माछो भ्यागुतो*, साभा प्रकाशन, (२०६१) ।
- [२] राजेन्द्र सुवेदी, *समसामयिक कथाप्रवृत्ति र प्रगतिवादी कथाका प्राप्तिहरू*, समकालीन साहित्य - ४५:१२/३, (२०५९), पृ. २९-३४ ।
- [३] टेकबहादुर बलम्पाकी, *कथाकार इस्मालीको कथाकारिता*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, रत्नराज्य क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, (२०६१) ।
- [४] गोपीन्द्रकुमार पौडेल, *प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्तिहरू*, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग (२०६२) ।
- [५] निनु चापागाई, *समाजवादी यथार्थवादी दृष्टिमा इस्मालीका कथाहरू*, मार्क्सवादी चिन्तनमा सौन्दर्य, साभा प्रकाशन, (२०६४) ।
- [६] देवीप्रसाद गौतम, *समकालीन नेपाली कथाका प्रवृत्तिहरू*, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि., (२०६८) ।
- [७] अमर गिरी, *साँस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा*. 'भृकुटी साँस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क' भाग १९, (२०७०) ।
- [८] ज्ञानु पाण्डे, *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (२०६९) ।
- [९] रमेशप्रसाद भट्टराई, *लैङ्गिक अध्ययन*, 'रत्न बृहत् नेपाली समालोचना', रत्न पुस्तक भण्डार (२०६८) ।
- [१०] रमेशप्रसाद भट्टराई, *साँस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू*, भृकुटी एकेडमिक पब्लिकेसन, (२०७७) ।
- [११] रमेशप्रसाद भट्टराई, *साँस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, भुँडीपुराण प्रकाशन, (२०७७) ।
- [१२] रमेशप्रसाद भट्टराई, *आधुनिक नेपाली उपन्यासको साँस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) विश्लेषण*, भुँडीपुराण प्रकाशन, (२०७७) ।
- [१३] कृष्ण गौतम, *आधुनिक आलोचना: अनेक रूप अनेक पठन*, साभा प्रकाशन (२०५९) ।